JINOYAT PROTSESSIDA SHAXS ERKINLIGI VA DAXLSIZLIGINI HIMOYA QILISH MASALALARI

Shermatova Gulruh Akmalovna
Samarqand shahar 1-son FHDY bo‘limi 1-toifali inspektori
E-mail: shermatovaguli1@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.20151808

Annotatsiya. Ushbu maqolada jinoyat protsessida shaxs erkinligi va daxlsizligini himoya qilish masalalari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda protsessual majburlov choralarini qo‘llash tartibi, sud nazoratining roli, himoya huquqining kafolatlari hamda inson huquqlarini ta’minlash mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, milliy qonunchilikdagi so‘nggi islohotlar va ularning shaxs erkinligini ta’minlashga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Maqolada amaliyotda uchraydigan ayrim muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari ham tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari jinoyat protsessual tizimni takomillashtirish, inson huquqlarini yanada samarali himoya qilish hamda sud-tergov faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.
Kalit so‘zlar: jinoyat protsessi, shaxs erkinligi, daxlsizlik, sud nazorati, himoya huquqi, protsessual kafolatlar, ehtiyot chorasi, inson huquqlari, tergov, qonuniylik.

Аннотация. В данной статье анализируются вопросы защиты свободы и неприкосновенности личности в уголовном процессе с теоретической и практической точек зрения. Рассматриваются порядок применения мер процессуального принуждения, роль судебного контроля, гарантии права на защиту и механизмы обеспечения прав человека. Также изучаются последние реформы национального законодательства и их влияние на обеспечение свободы личности. В работе анализируются существующие практические проблемы и пути их решения. Результаты исследования направлены на совершенствование уголовно-процессуальной системы, усиление защиты прав человека и развитие судебно-следственной деятельности.
Ключевые слова: уголовный процесс, свобода личности, неприкосновенность, судебный контроль, право на защиту, процессуальные гарантии, мера пресечения, права человека, следствие, законность.

Abstract. This article analyzes the issues of protecting personal liberty and inviolability in criminal proceedings from both theoretical and practical perspectives. It examines the application of procedural coercive measures, the role of judicial control, guarantees of the right to defense, and mechanisms for ensuring human rights. The study also reviews recent reforms in national legislation and their impact on safeguarding individual freedom. Practical challenges in law enforcement and possible solutions are also discussed. The findings aim to contribute to the improvement of the criminal procedural system, strengthen human rights protection, and enhance the effectiveness of judicial and investigative activities.
Keywords: criminal procedure, personal liberty, inviolability, judicial control, right to defense, procedural guarantees, preventive measure, human rights, investigation, legality.

Kirish. Jinoyat protsessida shaxs erkinligi va daxlsizligini himoya qilish masalasi demokratik huquqiy davlat qurilishining eng muhim va ajralmas yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu yo‘nalish jamiyatda inson huquqlari ustuvorligini ta’minlash, fuqarolarning davlat organlari bilan munosabatlarida qonuniylik va adolat tamoyillarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Inson huquq va erkinliklarini ta’minlash, ularni asossiz

cheklashdan samarali himoya qilish hamda protsessual bosqichlarda mustahkam huquqiy kafolatlarni shakllantirish bugungi kunda milliy huquq tizimining eng ustuvor vazifalaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Bu esa jinoyat protsessual faoliyatning barcha bosqichlarida inson omilini markaziy o'ringa qo'yishni talab etadi. Mazkur masala nafaqat jinoyat protsessual huquqning markaziy institutlaridan biri sifatida, balki inson sha'ni, qadr-qimmati va shaxsiy daxlsizligini ta'minlashga qaratilgan konstitutsiyaviy prinsiplarning amaliy ifodasi sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Shaxs erkinligi va daxlsizligi konstitutsiyaviy darajada mustahkamlangan bo'lib, u davlat tomonidan eng yuqori darajada himoya qilinishi lozim bo'lgan asosiy huquqlardan biridir. Shu sababli jinoyat protsessida har qanday protsessual qaror va harakat ushbu prinsipga zid bo'lmasligi shart.

So'nggi yillarda mamlakatda amalga oshirilayotgan sud-huquq islohotlari natijasida jinoyat protsessida shaxs huquqlarini himoya qilish mexanizmlari sezilarli darajada takomillashtirildi va institutsional jihatdan mustahkamlandi. Xususan, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchining huquqiy maqomini aniq belgilash, ularning protsessdagi ishtirokini kengaytirish hamda himoyaga bo'lgan huquqlarini real kafolatlash borasida muhim qadamlar qo'yildi. Shuningdek, ushlab turish, qamoqqa olish va boshqa protsessual majburlov choralarini faqat sud nazorati asosida qo'llash tamoyilining kuchaytirilishi shaxs erkinligini ta'minlashda yangi bosqichni boshlab berdi. Bu o'z navbatida jinoyat protsessida "shaxs erkinligi – ustuvor qadriyat" tamoyilining amaliy jihatdan mustahkamlanishiga xizmat qilmoqda.

Shaxs daxlsizligi tushunchasi jinoyat protsessida keng va ko'p qirrali mazmunga ega bo'lib, u nafaqat jismoniy erkinlikni, balki shaxsning ruhiy holati, axborot xavfsizligi, shaxsiy hayot daxlsizligi hamda protsessual himoya kafolatlarini ham o'z ichiga oladi. Tergov va sud jarayonlarida inson huquqlarining buzilishiga yo'l qo'ymaslik, noqonuniy va asossiz ushlab turish holatlarining oldini olish, shuningdek, protsess ishtirokchilarining teng huquqliligini amalda ta'minlash mazkur institutning asosiy vazifalaridan biridir. Shu jihatdan qaraganda, jinoyat protsessida shaxs daxlsizligini kafolatlash mexanizmlari huquqiy davlat tamoyillarining bevosita amaliy ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Bugungi kunda jinoyat protsessida shaxs erkinligi va daxlsizligini himoya qilish masalasi xalqaro huquq normalari bilan ham chambarchas bog'liqdir. Inson huquqlari sohasidagi xalqaro standartlar, jumladan adolatli sudlov huquqi, asossiz hibsga olishdan himoya, himoyaga bo'lgan huquq hamda huquqiy yordam olish kafolatlari milliy qonunchilikka izchil integratsiya qilinmoqda. Bu esa jinoyat ishlarini yuritishda insonparvarlik tamoyilini kuchaytirib, davlat organlarining mas'uliyatini oshirishga xizmat qiladi. Natijada jinoyat protsessining ochiqligi, adolatliligi va shaffofligi yanada mustahkamlanmoqda. Shu bilan birga, amaliyotda ayrim muammolar ham mavjud bo'lib, ular shaxs erkinligini to'liq va samarali ta'minlashga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Xususan, tergov harakatlarida protsessual normalarga rioya etish darajasi, himoya huquqining real kafolatlanishi, sud nazoratining amaliy samaradorligi hamda protsessual qarorlarning yetarli darajada asoslantirilishi kabi masalalar doimiy ilmiy tahlilni talab etadi. Ba'zi holatlarda protsessual kafolatlarning formal ko'rinishda qolib ketishi ham muhim muammo sifatida qayd etiladi.

Mazkur holatlar jinoyat protsessida shaxs huquqlarini yanada mustahkamlash bo'yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi. Shu nuqtai nazardan, ushbu ilmiy maqolada jinoyat protsessida shaxs erkinligi va daxlsizligini himoya qilishning nazariy asoslari, amaliy muammolari, mavjud kamchiliklar hamda ularni bartaraf etish yo'nalishlari kompleks va tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari jinoyat protsessual qonunchilikni yanada rivojlantirish, inson huquqlarini samarali himoya qilish mexanizmlarini mustahkamlash hamda huquqni qo'llash amaliyotini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Jinoyat protsessida shaxs erkinligi va daxlsizligini himoya qilish masalasi huquqiy fanlar tizimida keng o‘rganilgan va doimiy ravishda ilmiy munozaralarga sabab bo‘lib kelayotgan dolzarb yo‘nalishlardan biridir. Ushbu masalaga oid adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, muammo nafaqat jinoyat-protsessual huquq doirasida, balki konstitutsiyaviy huquq, inson huquqlari nazariyasi hamda xalqaro huquq kontekstida ham kompleks yondashuvni talab qiladi. O‘zbek huquqshunos olimlarining so‘nggi yillardagi tadqiqotlarida shaxs erkinligi va daxlsizligini ta’minlash mexanizmlari, protsessual kafolatlar hamda sud nazoratining roli chuqur tahlil qilingan. Ilmiy adabiyotlarda jinoyat protsessida shaxs erkinligi eng avvalo konstitutsiyaviy kafolat sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuvga ko‘ra, har bir insonning erkinligi va shaxsiy daxlsizligi davlat tomonidan himoya qilinadigan oliy qadriyat hisoblanadi. Ayrim tadqiqotlarda shaxs erkinligi faqat jismoniy erkinlik bilan cheklanib qolmasdan, balki uning protsessual maqomi, himoyaga bo‘lgan huquqi va davlat organlari bilan munosabatlaridagi tenglik prinsipi bilan ham uzviy bog‘liqligi ta’kidlanadi. Ushbu yondashuv jinoyat protsessida inson huquqlarini tizimli ravishda himoya qilish zaruratini asoslab beradi. Adabiyotlarda jinoyat protsessida shaxs daxlsizligi instituti ko‘pincha protsessual majburlov choralarini qo‘llash bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. Tadqiqotchilar ushbu choralar, xususan ushlab turish, ehtiyot chorasi sifatida qamoqqa olish va tintuv kabi harakatlar faqat qonuniy asos va sud nazorati ostida amalga oshirilishi lozimligini ta’kidlaydilar. Shu bilan birga, ayrim ishlarda amaliyotda protsessual kafolatlarning to‘liq ta’minlanmasligi, ayrim hollarda esa shaxs huquqlarining cheklanishi ehtimoli mavjudligi ko‘rsatib o‘tiladi. Bu esa jinoyat protsessida inson huquqlarini himoya qilish mexanizmlarini yanada takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi. Yangi ilmiy ishlarda himoya huquqi instituti alohida e’tibor markazida turadi. Himoyachi ishtirokining dastlabki tergov bosqichidan boshlab ta’minlanishi, gumon qilinuvchi va ayblanuvchining protsessual huquqlarini real amalga oshirish imkoniyati sifatida baholanadi. Tadqiqotchilar himoya huquqining samaradorligi bevosita shaxs erkinligi va daxlsizligining ta’minlanish darajasiga ta’sir qilishini asoslab beradilar. Shu bilan birga, ayrim adabiyotlarda himoyachining protsessual imkoniyatlarini kengaytirish, uning tergov organlari bilan teng huquqli ishtirokini ta’minlash zarurligi qayd etiladi.

Sud nazorati instituti ham ilmiy adabiyotlarda keng tahlil qilingan masalalardan biridir. Ayrim mualliflar jinoyat protsessida sudning rolini kuchaytirish shaxs erkinligini himoya qilishning eng muhim kafolatlaridan biri sifatida ko‘rsatadilar. Ularning fikricha, qamoqqa olish, uy qamog‘i va boshqa cheklov choralarining sud tomonidan ruxsat etilishi protsessual adolatni ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. Shu bilan birga, sud nazoratining samaradorligi uni amalga oshirish mexanizmlarining tezkorligi va mustaqilligiga bog‘liqligi ham ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Adabiyotlarda shaxs daxlsizligini ta’minlashda xalqaro standartlarning o‘rni ham muhim masala sifatida yoritiladi. Xususan, inson huquqlari bo‘yicha umumiy tamoyillar milliy jinoyat protsessual tizimga integratsiya qilinishi zarurligi qayd etiladi. Bu yondashuvga ko‘ra, shaxs erkinligini cheklash faqat zarurat va mutanosiblik prinsiplariga asoslangan holda amalga oshirilishi lozim. Tadqiqotchilar milliy qonunchilik va xalqaro standartlar o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta’minlash jinoyat protsessida inson huquqlarining ishonchli kafolatlanishiga xizmat qilishini ta’kidlaydilar.

Ba’zi ilmiy ishlarda tergov amaliyotida uchraydigan muammolar ham tahlil qilinadi. Jumladan, protsessual hujjatlarni rasmiylashtirishdagi kamchiliklar, majburlov choralarini qo‘llashda asoslantirish yetarli emasligi va ayrim hollarda shaxs huquqlarining yetarlicha tushuntirilmasligi kabi holatlar ko‘rsatib o‘tiladi. Bu muammolar jinoyat protsessida shaxs erkinligi va daxlsizligini ta’minlashning amaliy jihatdan hali ham takomillashtirishga muhtoj ekanini ko‘rsatadi. Shuningdek, adabiyotlarda raqamli texnologiyalar va elektron dalillar institutining rivojlanishi ham shaxs daxlsizligiga yangi yondashuvlarni shakllantirayotganligi qayd etiladi. Elektron ma’lumotlarning yig‘ilishi va qayta ishlanishi jarayonida shaxsiy

hayot daxlsizligi masalasi alohida dolzarblik kasb etadi. Bu esa jinoyat protsessida axborot xavfsizligi va shaxs ma'lumotlarini himoya qilish bo'yicha yangi huquqiy mexanizmlarni ishlab chiqishni talab etadi. Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili jinoyat protsessida shaxs erkinligi va daxlsizligini himoya qilish masalasi kompleks va ko'p qirrali muammo ekanligini ko'rsatadi. U nafaqat huquqiy kafolatlar tizimi, balki amaliy mexanizmlar, sud va tergov organlarining faoliyati, himoya huquqi instituti hamda xalqaro standartlar bilan uzviy bog'liqdir. Shu sababli ushbu sohada ilmiy izlanishlarni davom ettirish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar ishlab chiqish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot muhokamasi. Jinoyat protsessida shaxs erkinligi va daxlsizligini himoya qilish masalasi huquqiy tizimning eng nozik, murakkab va ko'p qatlamli institutlaridan biri hisoblanadi. Ushbu institutning ahamiyati shundaki, u bir vaqtning o'zida ham davlatning jinoyatchilikka qarshi kurashish funksiyasini, ham inson huquqlarini kafolatlash vazifasini muvozanatli tarzda ta'minlashi lozim. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ushbu institutning samaradorligi bir qator asosiy omillarga — protsessual kafolatlarning mustahkamligi, sud nazoratining real va amaliy ishlashi, himoya huquqining to'liq va uzluksiz ta'minlanish darajasi hamda tergov organlarining qonuniylikka rioya qilish madaniyati va professional etik darajasiga bevosita bog'liqdir. Ushbu omillar o'zaro tizimli bog'liqlikda ishlagan taqdirdagina shaxs erkinligini real darajada ta'minlash mumkin bo'ladi.

Avvalo, jinoyat protsessida shaxs erkinligi konstitutsiyaviy darajada qat'iy kafolatlangan bo'lsa-da, uni amaliyotda ta'minlash mexanizmlari har doim ham to'liq va samarali ishlayapti deb bo'lmaydi. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, ayrim hollarda ushlab turish, qamoqqa olish va boshqa ehtiyot choralarini qo'llash jarayonida qarorlarning huquqiy va faktik asoslantirilishi yetarli darajada aniq emasligi kuzatiladi. Bu esa shaxs erkinligiga bevosita ta'sir qiladigan jiddiy muammo sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun protsessual qarorlarning motivatsiya darajasini oshirish, har bir cheklov chorasi bo'yicha aniq, ishonchli va tekshiriladigan huquqiy asoslar keltirilishini ta'minlash, shuningdek, asoslantirish standartlarini yanada qat'iylashtirish zarur. Ikkinchi muhim masala — sud nazorati institutining amaliy samaradorligi va real ishlash mexanizmlaridir. Nazariy jihatdan sud organi jinoyat protsessida shaxs erkinligini himoya qiluvchi eng asosiy va mustaqil kafolat bo'lishi kerak. Biroq amaliyotda ayrim hollarda sud tomonidan tergov organlari taqdim etgan materiallarni yetarlicha tanqidiy tahlil qilmaslik, dalillarni chuqur baholamaslik yoki protsessual asoslarni yuzaki ko'rib chiqish holatlari uchrab turadi. Bu esa sud nazoratining preventiv va himoya funksiyasini zaiflashtirishi mumkin. Tadqiqotlar sud mustaqilligi, faol pozitsiyasi va huquqiy baholashdagi qat'iy yondashuvi shaxs daxlsizligini ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynashini tasdiqlaydi. Uchinchi muhim yo'nalish — himoya huquqining real va amaliy ta'minlanish darajasidir. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, gumon qilinuvchi va ayblanuvchining himoyachiga tezkor, erkin va to'siqsiz murojaat qilish imkoniyati har doim ham to'liq kafolatlanmagan. Ayrim hollarda dastlabki tergov bosqichida himoyachi ishtirokini cheklash, uni kechiktirib jalb qilish yoki protsessual huquqlarini to'liq amalga oshirishga to'sqinlik qilish holatlari shaxs huquqlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Holbuki, zamonaviy jinoyat protsessual tizimlarda himoya huquqi shaxs erkinligini ta'minlashning eng muhim va ajralmas instrumenti sifatida e'tirof etiladi. Shuningdek, tadqiqotda protsessual majburlov choralarining mutanosibligi tamoyili alohida o'rin tutadi. Mutanosiblik prinsipi shuni talab etadiki, shaxs erkinligini cheklovchi har qanday chora faqat zaruriyat, asoslanganlik va eng yengil vosita tanlash mezonlariga muvofiq qo'llanilishi lozim. Amaliyotda esa ba'zan og'ir ehtiyot choralarini qo'llashga moyillik, yengilroq alternativ choralar yetarlicha ko'rib chiqilmasligi holatlari kuzatiladi. Bu

esa inson huquqlari nuqtai nazaridan tanqidiy baholanishi lozim bo‘lgan muhim muammo hisoblanadi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, yana bir dolzarb masala — protsessual hujjatlarning sifati va ularning huquqiy asoslantirilish darajasidir. Tergov organlari tomonidan qabul qilinadigan qarorlar, ajrimlar va boshqa protsessual hujjatlarning aniq, mantiqiy va dalillarga asoslangan bo‘lishi shaxs erkinligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Sifatli protsessual hujjatlar nafaqat qonuniylikni ta’minlaydi, balki sud nazoratining samaradorligini ham sezilarli darajada oshiradi hamda protsess ishtirokchilari o‘rtasida ishonch muhitini shakllantiradi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalarning jinoyat protsessiga keng kirib kelishi shaxs daxlsizligiga nisbatan yangi huquqiy va amaliy chaqiriqlarni yuzaga keltirmoqda. Elektron ma’lumotlar bilan ishlash, raqamli izlarni tahlil qilish va axborot bazalaridan foydalanish jarayonida shaxsiy hayot daxlsizligini ta’minlash, ma’lumotlarning noqonuniy yig‘ilishi, saqlanishi va tarqatilishining oldini olish dolzarb vazifaga aylanmoqda. Bu esa yangi normativ-huquqiy mexanizmlar ishlab chiqish va mavjud qonunchilikni zamonaviy talablarga moslashtirish zaruratini keltirib chiqaradi. Umuman olganda, tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, jinoyat protsessida shaxs erkinligi va daxlsizligini ta’minlash tizimi izchil rivojlanib borayotgan bo‘lsa-da, u hali to‘liq mukammal darajaga yetmagan. Ushbu sohada sud nazoratini yanada kuchaytirish, himoya huquqini kengaytirish, protsessual qarorlar sifatini oshirish, mutanosiblik prinsipini amaliyotga to‘liq joriy etish hamda xalqaro huquqiy standartlarni milliy jinoyat protsessual tizimga yanada chuqur integratsiya qilish zarur hisoblanadi.

Xulosa. Jinoyat protsessida shaxs erkinligi va daxlsizligini himoya qilish huquqiy davlatning asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari ushbu institutning konstitutsiyaviy, protsessual va xalqaro-huquqiy asoslari mavjudligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, amaliyotda ayrim kamchiliklar mavjud bo‘lib, ular huquqiy kafolatlarning to‘liq amalga oshirilishiga to‘sqinlik qilishi mumkin.

Shaxs erkinligini ta’minlashda sud nazorati, himoya huquqi va protsessual mutanosiblik prinsipi eng muhim elementlar hisoblanadi. Ushbu mexanizmlarning samarali ishlashi jinoyat protsessining adolatli va insonparvar bo‘lishini ta’minlaydi.

Umuman olganda, jinoyat protsessida shaxs daxlsizligini yanada mustahkamlash uchun huquqiy normalarni takomillashtirish va amaliyotda ularning to‘liq bajarilishini ta’minlash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. (2023). Toshkent: Adolat nashriyoti.
2. Jinoyat-protsessual kodeks. (2024). Toshkent: Adolat nashriyoti.
3. Inson huquqlari va erkinliklari kafolatlari bo‘yicha ilmiy maqolalar to‘plami. (2022). Toshkent: Yuridik universitet nashriyoti.
4. Jinoyat protsessida sud nazorati masalalari bo‘yicha tadqiqotlar. (2021). Toshkent: Huquqiy adabiyotlar markazi.
5. Shaxs daxlsizligi va protsessual kafolatlar nazariyasi. (2023). Toshkent: Adolat nashriyoti.
6. Zamonaviy jinoyat protsessi muammolari va yechimlari. (2024). Toshkent: Yuridik fanlar akademiyasi nashri.
7. Raqamli texnologiyalar va huquqiy himoya masalalari. (2022). Toshkent: Innovatsion huquq markazi.